

| A vagyonbüntetések históriája*

A sokféle mai jogágban szereplő, és a gyakorlatban igen széles körben alkalmazott, különböző jellegű vagyoni hátrányt pénzben kifejező szankciók idején könnyen azt hihetnők, hogy már mindent tudunk e büntető jogintézményről és ebből adódóan felesleges vagy legalábbis öncélúan tudományoskodó, l'art pour l'art dolog a múltba nézés. Ily' bevezetőt nyilván cáfolat követ. Ennek során viszont nem egy általunk előregyártott elméleti illúzióval akarunk viaskodni (miként elsőprő győzelemre áhítva néhányan ezt teszik a szakmában), annál is inkább nem, mert efféle koncepció nincs is: a szakirodalomnak a vagyonbüntetés még csak nem is mostoha, inkább árvagyereke.¹ Ijedelemre semmi ok, mi sem szándékozunk egyetemes érvényű teóriát gyártani.

De fura, hogy a vagyon-, illetve pénzbüntetésnek, a modern büntetési rendszerek ezen oszlopának lényegéről, belső tartalmáról, „lehetőségeiről” vajmi kevés szó esik. Funkciója általánosan elismert: a szabadságelvonással járó szankciók elkerülésének eszköze, alternatívája, és így az egymást minden másban tagadó büntetéstani felfogások egyaránt igenlik. Léte, úgy fest, magától értetődik, hiszen humánus, alapvető emberi szabadságjogokat nem sért, célját majdhogynem önmagában hordozza, hajlékonysága folytán jól arányosítható és végrehajtása nemcsak egyszerű, de felettebb hatékony is – legalábbis ha fizetik.

Kell ennél mélyebbre ásni? Érdemes? A történeti visszapillantás olykor alig nyújt többet, mintsem azt láttatja, hogy a mai büntetések – változatok során átmenve ugyan, de – ősidők óta léteznek. Úgy véljük, a történeti megközelítés, különösen az elméletileg parlagon hagyott területeken – másra is alkalmas. Egyike azon reményt keltő vállalkozásoknak, melynek célja közelebb férközni a büntetés lényegéhez.

Az első figyelmet érdemlő tény, hogy a vagyon-, illetve pénzbüntetés legkorábbi felbukkanása, később pedig térnyerése a büntetési rendszer ki- majd

* Nem foglalkozunk részletesen e cikkben a büntető igazságszolgáltatás rendjét biztosító pénzbüntetéssel, sem az ún. rendészeti vagyoni bírságokkal, ezeket csupán jelzésszerűen érintjük. Célunk a büntető-jog keretében szabályozott vagyonbüntetésekről szólni.

¹ Az utóbbi másfél évtizedben két elméleti indíttatású munka született *Györgyi Kálmán–Bárd Károly* szerzőpáros tollából: *A pénzbüntetés és a kodifikáció* (Jogtudományi közlöny, 1978. 10–17. old.), illetve *A napi pénzbüntetés* (Fac. Pol-Iur. Univ. Sci. Bud. de Rol. Eötvös nom. tomos XXI. 103–123. p.). Az azóta megjelent feltucat szakirodalmi cikk jobbára csak a gyakorlati problémákat érintette. Lásd *Salgó Győző: A pénzbüntetés alkalmazása a gyakorlatban* című írását (Jogász Szövetségi Értekezések, 1981.), illetve *Czili Gyula: A pénzbüntetés kiszabásának egyes kérdései a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységében.* című tanulmányát (Magyar Jog, 1984/4)

átformálódása radikális pontjaival esik egybe. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy önmagában a vagyoni szankció feltalálása lett volna a megváltó eszme, hanem csak arra akartunk utalni, hogy mint felszíni kísérőjelenség, mint eszköz nagyon pontosan jelzi a mélyben zajló pönológiai változásokat.

Két korszakot emelünk ki a vagyonbüntetések meg-megbicsakló karriertörténetéből: a pénzbüntetés születésének pillanatát, majd módosulásait egészen a középkorig és a polgári állam jogfejlődésének második szakaszát, amikor a szabadságvesztés-büntetés alternatívájává válik az említett szankció. Választásunk nem teljesen önkényes: ez az a két történeti pont, amelyen keresztül húzható ív máig ható tanulságokkal szolgál. Jóllehet az első fordulat az igazán minőségi, hisz a büntetés ekkor lépi át a magán- és közigazság-szolgáltatás Rubiconját, ekkor alakul ki a vérbosszú ellenében a kompozíció,² a második, bár kisebb léptékű elmozdulást sem lehet elhanyagolni.

Hiszen már a múlt század fordulóján általános volt a csalódás a „mindent megváltó” börtönbe vetett hitben, és aztán új, általános helyettesítő funkcióhoz jutott a vagyonbüntetés – s így egyre kiterjedtebben kezdték alkalmazni. Ez az irányzat, ez a büntetőpolitikai áramlat napjainkig ível. Az azonban még érdekesebb, hogy a jóvátétel, egyfajta kompozíciós elképzelés újra feltámadt a legutóbbi években. Több nyugati ország kriminológusának empirikus kutatása jelzi, hogy a tettes és a sértett között – állami közvetítéssel létrejövő – vagyoni jóvátétel intézményét, akár büntetés helyett is, a társadalom jelentős hányada szívesen elfogadná.

A vagyonbüntetések eredete és fejlődése

A hitelesen felidézhető kezdetek sámánisztikus megidézése helyett merítsünk az írott forrásokból: „Akik pogány szokás szerint patak mellett áldoznak, vagy fákhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek” – rendelte el 1092-ben a Szabolcs városában ülésező szent zsinat. Ez az elhatározás azután Szent László ún. I. törvénykönyvének 22. fejezeteként maradt az utókorra. Ismeretes a jogtörténetnek azon alaptétele, amely szerint a korai állami normák a törzsi szokásjogból nőttek ki, mégpedig úgy, hogy a közhatalmat megkaparintó csoport a maga érdekében kisajátította azokat. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a javak elvonásából álló szankció – már a nemzetségi társadalmakban kialakult.

Jogtörténetről mint olyanról csak akkor lehet szó, amikor már kialakult a vagyoni tagozódás mentén bomló társadalom. Ezért nem véletlen, hogy bün-

² A kifejezés maga a latin *compositio*, azaz egyezkedés szóból ered. Az általa fémjelzett megoldás az állami büntetőhatalom átvételét kísérte és a különböző törvénysértéseket meghatározott vagyoni értékben fejezte ki. A sértő fél ezen kiengesztelési díj átadása ellenében szabadulhatott a felelősségtől. A latin *compensatio*, tehát kiegyenlítés szóból származó kompozíció viszont mást jelent. Ez egy korábbi büntetési rendszer uralkodó elve, a magánharc, a vérbosszú visszaszorításának eszköze volt. A nemzetségből államivá alakuló társadalomban azt a követelményt fejezte ki, hogy a sértést visszasértés, vagyis megtorlás kísérje, de már limitált, megszorító formában. A hátrány lehetett anyagi vonatkozású, mint a kompozíció először említett esetében, de megvalósulhatott a személyi felelősség érvényesítésével is, amikor pl. a megölt személyért cserébe odaadták a gyilkost.

tetőjogászaink és jogtörténészeink egyetértenek abban, hogy a vagyonbüntetések általános elterjedését a társadalmi fejlődés magasabb fokához kell kötni, de a büntető intézmények is csak a későbbi periódusban bukkannak fel. Azon egyszerű oknál fogva, hogy csak az büntethető vagyonának elvonásával, akinek van vagyona. Az emberi közösség szűkös anyagi- és életfeltételei között kezdetben nem létezett tulajdon, így nem válhatott elvonható értékke a vagyon. Ilyen típusú szankciót csak a családi, személyi gazdagodás létrejötte után, kialakulását követően lehetett alkalmazni.

Ennek alapján Angyal Pál például a büntetőjog őskorát azonosítja a bosszú korszakával, és csak az állami büntetőjog megjelenéséhez vezető periódus sajátosságának tekinti a kompozíciót, a vagyoni megváltást. A Kádár–Kálmán-féle tankönyv e gondolatot továbbfejlesztve önálló korszakként, „a magánigazságszolgáltatás időszakaként” definiálja ezt az átmeneti periódust. Több intézmény is segített a magánháborúk felszámolásában, a korlátlan népiértó vérbosszú elterjedésében: így a tálió, azaz a szemet szemért elv, a noxába adás, vagyis a szolgaságba vetés, a menedékhelyek meg a kompozíciós tarifák kialakulása. Finkey egyenesen „a megváltás korának”, a büntetőjog második legjelentősebb szakaszának tekinti a periódust.

A neves elődök álláspontjait némiképp ötvözve, nyugodtan leszögezhetjük, hogy a kompozíció a társadalom életének korai szakaszában rendkívül nagy szerepet játszott a büntető igazságszolgáltatás átformálásában. A vagyoni megváltás tehát egyik legfontosabb eszköze a nemzetiségi igazságszolgáltatás lebontásának és az állami büntetőhatalom kiépítésének.

A nemzeti társadalom igazságszolgáltatásának alapelve – mint már kifejtettük – az, hogy nem maradhatott semmiféle közösséget érintő sértés megtorlatlanul. Tudniillik, ha kívülről bántatlanul támadhatták a csoportot, akkor az előbb-utóbb fölmozsolódott, széthullott. Azonnal és következetesen válasszani kellett tehát a közösség bármely tagját bántó cselekedetre, melynek szankciója csak kollektív reakció lehetett. És megfordítva, ha a közösség egy tagja követte el a sértést, a megtorlást az egész közösségnek kellett kivédenie. Az esemény igazságtartalmának megvizsgálása nélkül ki kellett állni a sértő mellett. Nem a „jogosság” kérdése volt mérvadó, hanem a közösség tekintélye.

Ennek az egységes fellépésnek az alapját a csoport éltető jellege biztosította: hisz közösségen kívül szinte lehetetlen volt élve maradni. A közösséghez tartozás érzete és gondolata, a közösség egységének és biztonságának fenntartása minden egyéb megfontolást megelőzött. A létfenntartás primitív körülményei között az emberek nem vizsgálták meg társaik viselkedésének körülményeit, hanem az „én-csoport” uralkodó eszméjének jegyében kiálltak társuk mellett.³ A termelési lehetőségek korlátozottsága miatt az összetartozás-tudat és csoportkohézió háttérbe szorított minden egyéni felelősséget, a kollektív felelősség eszméjétől vezérelve álltak helyt valamennyi csoporttag nevében kifelé.

Ezt az egységet, ezt a kollektív szellemet és csoporttudatot oldotta fel,

³ Feltéve persze, hogy ez a támadás nem a saját csoport ellen irányul. Mert ez esetben a közösség „hagyományos” módon vélekedett. A magán- és közgazságszolgáltatás elválásának folyamatát korábbi cikkeinkben (Módszertani füzetek, 1985. 1. és 2. szám) részletesen ismertettük.

majd semmisítette meg a javak egyre nagyobb fokú birtoklása. Az „enyém-tied” fogalompár kialakulása viszont a szertefoszlott csoportkohézió helyébe az egyéni felelősségvállalás gondolatát állította. A kialakuló vagyonok lehetővé tették, hogy a büntetés személyre szóló legyen. A nemzeti rend fölé kerekedő új vezetők — hatalmuk konszolidálása érdekében is — felléptek a törzsi, emberpusztító „büntető” hadjáratok ellen és a tálió mellett új eszközt kerestek a véres öldöklések és bosszúsorozatok megállítására.

Igy jelent meg a kompozíció, mely nem más, mint az egyéni felelősség viselésének sajátos formája, a bosszú megváltása. A sértő fél a sértett családjával, közösségével folytatott tárgyalásokon megállapodhatott egy, a felek szerint a sértés súlyával felérő vagyoni kárpótlásban. Ahogy erősödött a tulajdon, ahogy szaporodtak a javak, úgy vált általánosabbá és egységesebbé a kompozíció. Közösségenként, térségenként azonos tarifák alakultak ki az egyes sértések ellentétélenként. A kérdés már nem az volt, hogy miben egyeznek meg a felek, hanem az, hogy a sértett elfogadja-e az általános gyakorlat szerinti kompozíciós mértéket. Az esetek többségében ez megtörtént. Ilyen irányba hatott a gazdagodás iránti vágy, a törzs, a nemzetség, a korai államalakulatok közös érdeke. Az áldatlan háborúskodásokat megfékezendő a közösségek vezetői egyre inkább kényszerítették a sértetteket a megváltási vagyontárgy elfogadására.

Az állam kialakulásának hajnalán a kompozíció, mint a bosszút megakadályozó eszköz még hordozta múltbéli tartalmát — a sértésre következő visszatérési jelképes megváltásában — de ezzel együtt az új büntetőrendszer alapelemét is: a vagyonbüntetést. Ezt nem lehet vitatni, ezek tények. A ködbe vesző kezdetek után kutatva mindazonáltal úgy látjuk — s ennyiben megkérdőjelezzük az idézett szakmai felfogást —, hogy a kezdetleges vagyoni szankció már jelen volt a legősibb időkben is, tehát nem az átmeneti korszak találmánya. A kompozíció megjelenése valóban a csoportkohézió bomlása utáni időre tehető. De az ősi társadalmakban ezt megelőzően is létezett az ún. kiengesztelés — az istenségek vélt vagy „valós” megsértésekor. Az áldozatoknak csupán egyik válfaja volt az emberáldozat, zömmel állatok és élelem „feláldozásáról” volt szó. Olyan javakról kellett tehát az elkövetőnek lemondani, melyek hiánya érzékenyen érintette, hiszen e korban az élelem beszerzése központi feladat volt. Úgy gondoljuk, hogy ez a „vagyonáldozat” egyfajta sajátos előképe a vagyonbüntetésnek.

Már témánk taglalásának kezdetén célszerű leszögezni, hogy a jog mindig különbségeket tett vagyon- és pénzbüntetés között, mégha kezdetben e két fogalom nem is vált el olyan élesen, mint napjainkban. Trivialitás, hogy a pénzbüntetésről attól kezdve lehet beszélni, amikortól a pénz mint általánosan elfogadott fizetőeszköz — megjelent. Sokáig a legáltalánosabb vagyontárgy (Egyiptomban példának okáért a téglá) helyettesítette. A kompozíciós tarifákat eleinte tehát nem pénzben, hanem valamilyen közkeletű vagyontárgyban határozták meg. Hazánkban is ez volt a helyzet. Szent Istvánnak és közvetlen utódainak az országglása idején.

Tulajdonképpen a mai szankciókörben meglévő és szerte a világon alkalmazott pénz- és vagyonbüntetés megjelent már Szent István és Szent László dekrétumaiban. Legáltalánosabb a tinóban kifejezett vagyonbüntetés, a kompozíció immáron törvényesített formája. „Ha valaki az ispánok közül, megrög-

zött szívvel és lelkéről megfélemedkezve —...— felesége meggyilkolásával mocskolja be magát, a királyi tanács határozata szerint ötven tinóval egyezzek meg az asszony rokonaival és vezekeljen az egyházi törvények parancsa szerint.” Ez a nyilván tradicionális kompozíciós megoldás kezdte átadni a helyét a valódi pénzbüntetésnek. Ugyancsak István dekrétuma mondja ki: „Ha pedig valaki véletlenül öl meg bárkit is, tizenkét aranypénzt fizessen, és ahogyan az egyházi törvények parancsolják, vezekeljen”. (Az átváltás egyszerű volt azon okból, hogy a pénz: a 'pensa' vagy a 'penza' hazánkban ekkor bizánci aranyat jelentett, s azonos értékű volt egy tinóval, működhetett tehát egy alternatív beváltás.)

Még mindig Szent István törvényeinél maradván: első törvénykönyvében a vásárnap megtartásáról rendelkezik. Ennek értelmében a vásárnap dolgozók ökrét el kell venni, és át kell adni elfogyasztásra a várnépnek. Ugyancsak el kell kobozni lovát, ruháit. A korabeli gazdasági viszonyokat és az állami megfontolást jellemzi, hogy a lovat az elkövető „megválthatta” egy ökörral, ruháit pedig egy alapos veréssel. Az ökröt azonban mindenképpen elveszítette: mi ez, ha nem részleges vagyonekobzás?

De olvashatunk a teljes jószágvesztésről is. László harmadik dekrétumának tartott törvény (mely valószínűleg még uralkodását megelőzően keletkezett) keményen büntette a tolvajlást: „...ha szabad ember tíz dénár értékűt lop, minden vagyonával együtt vesszen el”. Ez a fő- és jószágvesztés első felbukkanása. Találkozunk pusztá jószágvesztéssel is. A törvényeket mellőző, s a büntetés-végrehajtásról nem gondoskodó bíróról a dekrétum így rendelkezett: „...vesszen el mindene, fiain vagy lányain kívül, s magát a bírót adják el”. Ebből a futólagos áttekintésből is kiderül, hogy már államalakulásunkkor létrejött a vagyoni büntetések széles skálája, s azokat — legalábbis a törvények tanúsága szerint — alkalmazták is. A bizonytalanság abból adódik, hogy a korszak hézagosan fennmaradt okiratanyaga nem nyújt alapot komolyabb következtetések levonására.⁴

Érdemes még egy pillantást vetni arra, hogy a kiszabott vagyonszankciókat behajtás után mire fordítják. A leányrabló, aki a leányon erőszakot is elkövetett, büntetéseképpen kiengesztelésül tinókban fizette meg a szülőknek a kiszabott penzumot. Itt a kompozicionális elv tisztán megjelenik. A vásárnapi pihenést megszegők, mint láttuk: ökrük elvesztésével bűnhődtek, melyet a várnépnek megsütöttek. Itt már a büntetési elem dominál. Más a helyzet a gyilkosságokkal kapcsolatban. A büntetés e tényállásnál 110 arany. A törvény azt is meghatározta, hogy ki részesedik a büntetésből: 50 aranyat kapnak a rokonok (ez kompozíciós elem), 50 aranyat kell juttatni a királynak (ez tulajdonképpen a büntetés) végül 10 arany jár a „bíróknak és közben járóknak” (ez lényegében a büntetőeljárás költsége). Ekkor a perköltség még nem vált le a büntetés alapösszegéről.⁵

A büntetés mértékét általában tételesen határozták meg a kár valahány-

⁴ Ekkortájt csak az ún. magánjogi perekről maradt fenn írásos anyag, ez is leginkább a vagyonszankció tényének rögzítése végett, hiszen csak ez eredményezett tulajdonváltozást. Az új birtokosnak érdeke volt igazolni tulajdonszerzésének „jogcímét”. A büntetőbíráskodásról magáról nemigen keletkeztek „akták”.

⁵ Szent Lászlónál már fellelhető néhány büntetőeljárás színezetű bírság: így a bíró ítéletének megvetése 6 penza, a bírói pecsét lefitymálása vagy az idézésre meg nem jelenés meg 5 penza.

szorosának rögzítésével. A tételes meghatározásban az elkövető (tehát nem a sértett!) társadalmi helyzete volt a kiindulópont.

Ha ispán ölte meg a feleségét, annak 50 tinót, ha vitéz, annak már csak 10 tinót, a köznépből valónak pedig már csak 5 tinót kellett fizetnie. E megoldásban már egy kezdetleges igazságossági elv érvényesült. Persze szerepe lehetett ebben az előkelőktől elvárt „modellértékű” viselkedésnek is. A kár mértékéhez kapcsolódó rendszerben a büntetést leggyakrabban az elszenvedett sérelem valahányszoros szorzatában határozták meg, de emellett általában elrendelték a kár megtérítését is. Például a gyűjtogatónak föl kellett építenie a leégett házat, pótolnia kellett a tűzben odavesztett eszközöket. A királytól sikkasztó ispánnak az eltulajdonított érték visszafizetése mellett még annak kétszeresét is le kellett tennie.

A feudális joga, különösen annak korai hűbéri válfajára szokták azt mondani, hogy vajmi kevés rendszer van benne. Nos, Szent István és Szent László törvényei ennek épp az ellenkezőjét bizonyítják. Igenis fellelhető ezekben valamiféle szisztéma, mind a vagyonbüntetés kiszabásának elveiben, mind a bűncselekmények egymáshoz való arányításában. A büntetések javarészt – eltérően a meggyökeresedett közfelfogástól – át lehetett váltani vagyonbüntetésre, ennek alapján pedig igenis viszonyíthatók egymáshoz a cselekmények, értékelhető a korabeli büntetőpolitika. Kiderül, hogy az orr, illetve a fül levágását 5 tinóval lehetett megváltani a szolga esetében. A szabad ember nyelvének ára, az ún. nyelvválság pedig 10 penza volt. A feudalizmusról elterjedt véres büntetőpolitika képzete azt próbálja elhitetni velünk, hogy a kéz-, a láb- és a főlevágások kiszorították volna a vagyonbüntetéseket. Ez azonban: nem igaz.

A feudalizmus korában minden társadalmi rétegnek azért volt valamije: a jobbágnak berendezett portája, a polgárnak háza, céhes üzeme. A nagy tömegű zsellérkedés csak évszázadokkal később alakult ki, de a zsellérek⁶ zöme ún. házas zsellér volt, aki hasonlóan élt mint a paraszt, csak épp föld nélkül. Volt tehát honnan elvenni, mivel büntetni. A pénzgazdálkodás elterjedésével nőttek a vagyonbüntetések lehetőségei. Ezt követően a parasztot kisebb-nagyobb bűnéért előszeretettel bírságolta az úriszék. A nemesek esetében pedig – hol a carcet, a testi büntetést, a pellengért annak dehonesztáló volta miatt mellőzni kellett – a legsúlyosabb halálbüntetés mellett szinte az egyedül alkalmazható szanciófajta volt a vagyon-, illetve pénzbüntetés.

A fenti megállapításokkal a kor európai joga is jellemezhető „A büntettek megtorlására alkalmazott büntetésnekem között (. . .) a legszokásosabb a vagyoniak, melyeket váltságként (compositio), majd pedig büntetésképp (bírság) fizettek, kivételesen pénzben, rendesen állatokban, fegyverekben vagy más közkeletű ingóságokban – ezeknek a népjogokban meghatározott becsértéke szerint” – írja a 7–10. század nyugat-európai büntetőjogáról értekezve Hajnik Imre. Egész váltságrendszer alakult ki, melynek kiindulópontja az átlag vérdíj volt. Ezt a nők, a papi rendhez tartozók és a királyi kíséretben szolgálatot tevők esetében magasabbra emelték. A többi váltság ennek volt valamiféle töre-

⁶ Töredék jobbágytelket, azaz 1/16-odot vagy annál kisebb földet birtokló személy, vagy teljesen föld nélküli egyén.

déke. A gyakorlatban az alpbírság 10, majd 12 pénz, és a különféle bírságok ennek hányadai, illetőleg szorzatai.

A Nyugaton szokásos vérdíjakat Wenczel Gusztáv gyűjtötte egybe. Eszerint a közsabad vérdíja a nyugati gótoknál 300, a szászoknál 240, a frankoknál és angolszászoknál 200, az alemannoknál és bajoroknál 160, a burgundoknál 150, a frizeknél 50 solidus volt. A nemesek ezt a díjat kétszerezve vagy háromszorozva kapták, a szabadosok meg a közsabadok vérdíjának felében részesültek. A szolgákért ugyan nem állapítottak meg vérdíjat, de bizonyos peritummal, törvényszék előtti meghurcoltatással a sértő az ő megölésükért is tartozott.

A 10. század környékén válik általánossá a halálbüntetés mellékleteként megjelenő vagyonelkobzás. Miként szokás volt a halálraítéltnak még a portáját is felégetni, hogy híre-hamva se maradjon a földön. Szintén Wenczel tudósít a vérdíj ősi germán formájáról, amikor a holttestet búzával vagy arannyal fedték be.

A továbbfejlődést bemutatandó térjünk vissza Magyarországra. A 15. századra a bírságolás rendszere, hála az árutermelés elterjedésének, már abszolúte megerősödött. A kiszabott pénzbüntetés terminológiájában a bírság, a díj, a pénzbüntetés nem különült el egymástól. Mint már említettük, a büntetéspénzből nemcsak a sértett, hanem a bíróság is részesedett: ha királyi törvényszékről volt szó, akkor a kincstár, ha megyei bíróságról, akkor a megyei költségvetés, ha az úriszékről, akkor a földesúr.

Hazánkban is a legfőbb pénzbüntetés a homagium, a vérdíj volt. Eredetét szokták a sértett családjának fizetett kompozíciós összeggel magyarázni, melyel a sértő saját magát mentette meg a vérbosszútól, de értelmezték úgy is, hogy az elkövető egy, a tettéért a neki kijáró véres büntetés alól felmentette magát a vérdíj lefizetésével. Feudális bírósági gyakorlatunkban mindkét megközelítés visszatükröződött. A törvényszék ugyanis hol a vádlott, hol a sértett vérdíján marasztalta el az elítéltet. (Ha a felek rangja azonos, akkor természetesen ilyen típusú döntésre nincs szükség.)

A főpap és főúr vérdíja 400, a nemesé 200, a paraszté 40 forint volt. Alkalmanként az is előfordult, hogy a bíróság tekintettel az enyhítő körülményekre fél- vagy negyedvérdíjon marasztalta el az elítéltet. A vérdíj kezdetben tehát büntetés, a bosszú kiváltására szolgált, később, a 16–17. században azonban már a halál az emberölés büntetése, s legfeljebb mellékbüntetés a vérdíjra ítélet. Önmagában a vérdíj eredetileg sem csak a halálbüntetés kiváltását jelentette, oka lehetett egyéb súlyos büntetést maga után vonó cselekmény is.

A kifejezetten kivégzést helyettesítő pénzbüntetés a fejkárt volt (a fővesztést lehetett vele megváltani). E szankciónem teljes jószágvesztéssel járt együtt. A gyakorlat szerint először az elítélt vagyonából elkülönítették a vérdíj összegét, ezt a sértett kapta, majd vagyona maradványán a bíró osztozkodott a pernyertes sértettel. Amennyiben csupán véres, testi sértés, csonkítás a per tárgya, az ítélet általában elődíjra (eleven ember díjára, a vivum homagiumra) szólt. Az elődíj (másnéven: féldíj) értékében a vérdíj fele volt.

Ezen túl még számos kisebb, ám gyakran kiszabott díjjal találkozhattunk a bírói gyakorlatban. Így a vérontással járó testi sértésért, megsebesítésért vérbírság járt, a verés eredményeképpen keletkezett (s a hivatalos szerveknek bemutatható) kék foltokkal vagy daganatokkal igazolható sérelem miatt ún.

kékdíjat róttak ki, a másra támadás büntetését „hatalompénzzel”, a kisebb értékű lopást „orvbírsággal”, a paráznaságot vagy a szabad személyek bujálkodását meg „bikapénzzel” szankcionálták.

Országosan megállapodott összegek e kisebb pénzbüntetésekkel illetően nem voltak. Az orvbírság és a bikapénz általában egy forint volt, a többi ország-részenként és uradalmanként változott. Eckhart Ferenc és Varga Endre kutatásaiból tudjuk, hogy az úriszék, Kállay István szavai szerint „a kor általános elsőfokú bírósága” előtt a leggyakoribb büntetési nem a 15–16. században a vesszőzés mellett a bírság. Az úriszék által beszédett bírságok a földesúr legbiztosabb s időnként a legnagyobb bevételi forrását jelentették.

A 18. századra a bírságolás jelentősége csökkenni látszik, összefüggésben az áru- és pénzviszonyok fejlődésének elakadásával, a piac hiányával. De a „második jobbágyság” szigorodó rendszere és a felvilágosult abszolút monarchia jobbágyvédő rendelkezései is korlátozzák a bírságolás mértékét. A pénzbüntetés súlya azonban csak gyengült, de egészen nem szűnt meg. Az úriszék gyakorlata ekkor már ismerte a 12 forintos teljes bírságot, a félbírságot meg a kétszeres bírságot is. A vérdíj összege a jobbágyokra vonatkozóan 40 forint maradt. A rágalmazásért, a szóbeli sértésekért, a becsületcsorbításért ún. nyelvváltságot szabtak ki. Ám a szankciók között még mindig jelen volt a részleges és a teljes vagyoneklkobzás.

A feudális jogban a teljes jószágvesztést vagylagos büntetésként és mellék-büntetésként ismerték. Így fej- és jószágvesztéssel szankcionálták a hűtlenséget, meg a hatalmaskodást, infámiával és jószágvesztéssel pedig a hamis esküt és vértagadást. A jogtörténettudomány kutatóinak egyöntetű megállapítása, hogy önállóan igen ritkán alkalmazták a teljes vagyoneklkobzást.⁷

A pénzbüntetés ellen a központi hatalom erőteljesen fellépett, az elharapózott bírságolási gyakorlatot visszaszorította. Mindez visszatükröződött a korai kodifikációs elgondolásokban is. Az 1795. évi büntető kódex-tervezet így ír a pénzbüntetésről: „...sohasem engedhető át a bíró hasznára és általában büntetésképpen nem is róható ki”. Azt a néhány esetet, amikor a különös részben ezt mégis lehetővé tette, az egyes tényállások keretei között határozta meg: a honoráciorok (a nem nemesi származású értelmiségiek) számára pl. megengedte a börtön meghatározott kvóta szerint átváltását pénzbüntetésre. Ha az elítéltnak nem volt vagyona, 1 forint 1 napi börtönre lehetett átváltani.

A vagyonbüntetések a polgári társadalmakban

Az előbbi példa már a „Fény Századát”, a polgárisodó Európa eszmekörét idézi. A 18. század hazai kodifikátorainak a pénzbüntetéssel szembeni ellenérzése mögött bizonyonnyal nemcsak az új módon értelmezett bírói tekintéllyel összeférhetetlen „kótya-vetye” jellegű közreműködés elutasítása munkált, ha-

⁷ Már a felvilágosodás gondolkodói felvetették, hogy a teljes vagyoneklkobzás „igazságtalan, egyenlőtlen és nem személyes jellegű” büntetési eszköz, mert nehezen állítható arányba az elkövetett bűnnel – kivéve a halálbüntetést. Hiszen nem csupán a bűnöst, hanem családját is sújtja, így a kollektív felelősség ősi elve bújik meg mögötte.

nem az a korai polgári büntetéstani felfogás is, amely az új büntetési rendszerben csekély szerepet szánt e szankciónemnek. Nem azért, mert a feudális korban lejáratódott volna, a halál- és testi büntetések⁷ tobzódásával együtt, hanem mert nővumként ez az új koncepció a személyi szabadság megvonását állította a szankciók tengelyébe.

Gyakorlatiasabb megfontolások is szóltak persze a pénzbüntetés ellen. Szlemenics Pál szerint például akkor „díszlik” a polgári szabadság, ha a törvény konkrétan meghatározott büntetéseket állapít meg. De mivel a „hazapolgárok értékeinek olly annyira különböző mennyiségök” miatt a pénzbüntetés abszolút meghatározása lehetetlen, ennélfogva nehezen illeszthető be az arányosságra, illetve a formális igazságosságra törekvő új büntetési rendszerbe. E felismerés – igazsága ellenére – jobbára megmaradt Szlemenics magánproblémájának, hiszen a polgárok „gazdagodására” alapozó és a szankciórendszer bővítésre, differenciálására törekvő jogalkotói akarat már a 19. század közepe táján nem tartotta kizártnak a bűncselekmények bizonyos körével szemben a pénzbüntetést. Az áthidaló megoldást tekintettel az eltérő vagyoni viszonyokra abban látta, ha „a bírónak elég szabadságot ad minden figyelemmel lehetni a körülállások különbözéseire”.

Az 1843. évi javaslatban a pénzbüntetés 16 kisebb súlyú cselekmény szankciójaként szerepelt. A dokumentum szerint „pénzbeli büntetést csak ott ítélhet bíróság, ahol azt a törvény világosan rendeli”; korlátoznia kell viszont az átváltás lehetőségeit. A vagyonek kobzást mint a feudalizmus egykori büntetését pedig, akárcsak a nyugat-európai büntető törvénykönyvek, elvetette.

A pénzbüntetést a Csemegi-kódex is felvette a szankciónemek közé, fő és mellékbüntetésként egyaránt. Mindazonáltal nem fűzött különösebb reményeket a főbüntetésként alkalmazott pénzbüntetéshez: csupán három vétséget vett célba, mellékbüntetést viszont 71 esetben írt elő.⁸ A Csemegi-kódex egyik gyöngyszemének tartott szabálya miatt, mely a büntetések enyhítésére vonatkozó rendelkezéseket tartalmazta a gyakorlatban igencsak elterjedhetett a pénzfőbüntetés. Az 1910-es évekre szinte a szabadságvesztés legfőbb alternatívájává vált. A probléma csupán az volt, hogy a kiszabott büntetések legnagyobb részét a meg nem fizetés miatt átváltoztatták szabadságvesztésre, évente kb. 50 000 elítéltnél.

A pénzbüntetés szabályozásában jelentős változást hozott a II. Büntetőnovella.⁹ A Finkey elragadtatott dicséretét kiváltó reformtörvény a pénzbüntetést egy általános rendelkezéssel minden vétségre (és kihágásra) alternatív főbüntetéssé tette. Hasonlóképpen fontos újítása volt, hogy kötelezően elírta a tettes vagyoni és kereseti viszonyainak figyelembevételét, s ezzel lényegében a bíróságra bízta a büntetés összegének meghatározását.

⁸ Főbüntetésként a kódex becsületsértés esetén 500 forintot, talált kincs jogtalan elsajátításáért 100 forintot határozott meg. A vaspálya vagy a gőzhajózási intézet tisztségviselőjét pedig, na az megtagadta az azonnali elmozdítás kötelezettségét, akkor 100-tól 1000 forintig terjedő pénzbüntetésre ítélte. A kódex széles differenciálásra adott lehetőséget, tudniillik az alsó határt ritkán rögzítette. Általában a „...forintig terjedő pénzbüntetés” formula dominált. A maximum-tételhatár pedig 50; 100; 200; 400; 500; 1000; 2000 és 4000 forint volt.

⁹ Az 1928. évi X. törvénycikk nem csupán ettől vált híressé, hanem „a megrögzött büntetettek” ellen bevezetett szigorított dologház intézménye miatt is.

A szocialista jogalkotásként tündöklő Btá 1950-ben¹⁰ – nem tudni pontosan, hogy miért, szándéka szerint előre, de gyakorlatilag inkább visszalépve – mellékbüntetéssé fokozta le a pénzbüntetést. Főbüntetésként pedig csak azokban az esetekben alkalmazta, amelyekben a törvény azt külön elrendelte. Tulajdonképpen amikor elvetette a II. Bn vagylagos büntetési koncepcióját, kimondva-kimondatlanul visszatért az – egyébként mélységesen elutasított és megtagadott – 1878-as megoldáshoz, amely a pénzbüntetés szélesebb körű alkalmazását az ún. enyhítési szabályokhoz kötötte.

Nem hozott jelentős változást az 1961. évi Btk sem. Ugyan visszahelyezte jogaiba a pénzfőbüntetést, de oly szűkkeblűen határozta meg különös részi büntetési tételként (egyedül 8 esetben, alternatív módon javító-nevelő munkával együtt pedig 4 esetben), hogy valójában csak a széles körű enyhítő rendelkezések alkalmazása nyitotta meg elterjedése előtt az utat. A pénzfőbüntetés részaránya így már a kezdeti években elérhette a 30–40%-ot.

E szankciónem igazi reneszánszát az 1973. évi jogpolitikai irányelveknek¹¹ és a kétfokú enyhítést ismételten bevezető törvényerejű rendeletnek szokás tulajdonítani. A kor konvencióinak megfelelően a joggyakorlat rögtön megérezte az új irányt, és már a jogalkotás évében a pénzbüntetés vált a bírói gyakorlat legtöbbször alkalmazott szankciónemévé. A pénzbüntetés arányának illetéknéppen való megnövekedése egycsapásra az érdeklődés középpontjába állította a jogi szakirodalom által eleddig figyelemre sem méltatott jogintézményt. A vita persze nem a pénzbüntetés lényegi sajátosságai, lehetőségei körül folyt, hanem a büntetés kiszabásának technikájáról. Többen ajánlották a kiszabási módszer megújítását, hatékonyabbá tételét. Azok, akik a megelőző – szovjet típusú, differenciálatlan és a pénzbüntetést is mellőző – szankciórendszer méltatói voltak, hirtelen kezdték kifogásolni a bíróságok kellően egyénített pénzbüntetés-kiszabási gyakorlatát. Felhánytorgatták a hazai bíróságoknak, hogy mérlegelés nélkül szabnak ki azonos súlyú bűncselekményekre megközelítőleg azonos súlyú pénzbüntetést.

Az igencsak megelégnült szakma sürgette a pénzbüntetés átfogó reformját. A legtöbben a hetvenes évek kulcsszavának, a hatékonyságnak a jegyében fogalmazták meg a pénzbüntetés jövőjét. A „konceptió” tulajdonképpen a napi tételes pénzbüntetés-kiszabás bevezetésében, illetve az ellene való állásfoglalás kinyilvánításában rejlett. A többség számára az újdonság erejével hatott a napi tételes pénzbüntetés ideája, holott azt már a múlt század közepén kitalálták, csupán elfelejtődött az ötvenes évek fordulóján lecserélt jogásznemzedékkel együtt.

A napi pénzbüntetés első jelentkezésének „az 1852. évi portugál Btk-t tekintik, majd az 1921-es finn, az 1931-es svéd Btk novellát vezették be, míg Dániában csak 1939-ben honosították meg. A hetvenes évek közepén Európában a napi pénzbüntetés gondolatát a nyugatnémet és az osztrák kodifikációs

¹⁰ Vesd össze az 1950. évi II. tövénnyel, amely hatályon kívül helyezte a Csemegi-kódex Általános Részét! A különös. Részt az 1945 utáni módosításokkal az ún. BHÖ (vagyis a Büntetőjogi szabályok hivatalos összeállítása) tartalmazta.

¹¹ Vö a 14/1973-as NET-határozattal, majd a helyébe lépő 20/1986-os NET-határozattal! 1989-ben a jogállamiság nevében ez utóbbit is érvénytelenítették. Törvényértelmező szerepe ugyanis csak a törvényhozónak, illetve a bíróságoknak lehet.

munkálatok tették ismét kedvelt vitatémává. E két utóbbi megoldás volt a legnagyobb hatással a hazai jogalkotókra.

A '78-as Btk előkészítése során két elképzelés viaskodott. Mindkettőt a „súlytalan” pénzbüntetések elkerülése érdekében fogalmazták meg, de amíg az egyik a speciális pénzbüntetési keretek módosításában, addig a másik a napi pénzbüntetés meghonosításában látta a kivezető utat. Az azóta közzétett kodifikációs műhelymunkálatokból kiderült, hogy a jobbára szakemberekre hallgató ún. főbizottság előterjesztése még mindkét alternatívát elképzelhetőnek tartotta. A nagyobb rokonszenv – ahogy a publikus sajtóból kitűnt – a napi tételes pénzbüntetés rendszerét övezte. Ez a megoldás be is került aztán a Btk-ba. Egyesek szerint azért, mert a Btk szankciórendszerében komolyabb módosítás – leszámítva az önállóan alkalmazható mellékbüntetések és intézkedések bevezetését – nem történt, ugyanakkor fel kellett mutatni valamit, amit a korszerű, nyugati – no meg a tudomány gyökerei alapján a hozzánk legközelebb álló germán – újításokból vesznek át ahhoz, hogy megindokolható legyen a „vadonatúj” Btk megalkotása.

A '78-as Btk szerint a pénzbüntetés kiszabása két mozzanatban történik: a bíróság először napi tételekben határozza meg a bűncselekmény súlyának megfelelő büntetést, majd a vádlott jövedelmi és személyi viszonyaihoz mérten írja elő az egy napi tételnek megfelelő összeget. El kell oszlatni egy gyakori félreértést, nevezetesen, hogy e büntetéskiszabás egyetlen indoka a jogalkalmazó segítése, illetve ellenőrzése. Valójában nem a bírói gondolkodás tökéletesezésének igénye szülte, hanem a megváltozott társadalmi körülmények. A pénzbüntetésnél a jövedelmi viszonyok értékelésének alapja annak fel- és elismerése, hogy jelentős jövedelmi egyenlőtlenségek léteznek a társadalomban.

Világos, hogy e büntetéskiszabási rendszernek az „Achilles sarkát”, azaz a legsebezhetőbb pontját az egy napi összeg meghatározása képezi. Azok az országok, amelyek bevezették a napi pénzbüntetés valamilyen formáját, erre különféle, többnyire technikai jellegű megoldást alakítottak ki. Ilyen például a hivatalos jövedelemadó vagy bérfizetési igazolás. A pönológus számára a lényeg persze nem ez, hanem annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az így vagy úgy kiszámított napi jövedelem miként viszonyuljon a napi tétel összegének megállapításához. E tekintetben két modell ismeretes: az egyik szerint a pénzbüntetésnek az a rendeltetése, hogy meghatározott időn át érezhetően csökkentse az elítélt életszínvonalát, anélkül azonban, hogy létfenntartását veszélyeztetné. (A napi jövedelmből tehát leszámítják a tartásdíjat és az egyéb kötelező levonásokat, valamint a létminimumot biztosító összeget, és ami marad, azaz a nélkülözhető felesleg egyenlő egy napi tétel összegével.) A másik módszer szigorúbb, mert a napi nettó bevételt veszi alapul, rigorózusabb, mert nem veszi figyelembe a létminimum szintet, hanem az elítélt kiszámított és egy napra lebontott jövedelmét minden további nélkül levonja. A skandináv államokat az első megoldás, míg pl. az NSZK-t a második jellemzi.

A '78-as kódex sajnálatos módon adós maradt az egy napi összeg kiszámítására vonatkozó törvényi eligazítással. Első ránézésre a törvény miniszteri indokolása egyértelmű: „...a napi tétel összegének meghatározásánál egyrészt a bevételeket, másrészt a létfenntartási költségeket, valamint a tartási köte-

lezettségeket kell figyelembe venni. A létfenntartási kötelezettségeknél pedig a társadalmi átlagból kell kiindulni...” a megoldás – a hitelt érdemlő adatok hiánya miatt – viszont rendkívül sok technikai problémát vet fel a gyakorlatban.¹² Így aztán nem véletlen, hogy az ún. globális (egyösszegben kiszabott) pénzbüntetés logikáját követik sok helyütt. Élővé vált Györgyi Kálmán egykori félelme: „Amit mindenképpen el kell kerülni, az az, hogy a bírák a végösszegekből számolják vissza a napi tételeket és az egy napi tétel összegét, mert ez az új szisztéma paródiája lenne”.

Tulajdonképpen e kritika átvezet a pénzbüntetés jövőjét feszegető rövid eszmefuttatáshoz. Ahhoz, hogy a pénzbüntetés a szabadságvesztés valódi alternatívája legyen, két komoly változtatást kellene tenni a rendszerben. Egyrészt a fenyegetési kört jobban ki kellene terjeszteni, mint ezt a '78-as Btk tette. (Jelenleg 8 önálló esetre 83 alternatív eset jut.) Másrészt fel kellene szabadítani a pénzbüntetést a szabadságvesztés „gyámsága” alól, vagyis módosítani kellene az átváltoztatás automatikus szabályát, visszatérve a '61-es Btk-ban – és a fiatalokorúaknál ma is – ismeretes ún. behajtási eljárásra.

Az alternatív funkciót erősítené, ha – amint láttuk a korábbi korokban – lehetőség lenne a fordított átváltoztatásra ma is, tehát a szabadságelvonás megváltására – pénzzel. A történelmi példán túl azért is megfontolandó ez, mert néhány éve egy hasonló megoldást bevezető olasz Btk novella kezdeti tapasztalatai eléggé kedvezőek. A történeti forrásokból azt is megtudjuk, hogy a teljes vagyonek Kobzás nem egyeztethető össze a klasszikus jogállami elvekkel, különösen azért, mert méltánytalan hátránnyal sújtja az elítélt családját; eltörlése így sürgős feladat.

Ha visszagondolunk a vagyon-, illetve a pénzbüntetés kialakulásának korára, a kompozíciós eljárásról írtakra, észre kell vennünk, hogy az ott kifejtettek – csodák-csodája vagy inkább a történelmi fejlődés hegei spirálját bizonyítván – szinte szó szerint visszaköszönnek a legújabb angolszász, illetve német pönológiai áramlat tanaiban, sőt Angliában az ún. mediációs (közvetítő) eljárás formájában már intézményesültek is.¹³

Ezen új elképzelések a büntetés helyett (esetleg mellett) az okozott kár jóvátételében látják a kis és középsúlyú bűncselekmények miatti felelősségre vonás jövőjét. Hogy az angol és a német lakosság nagy része helyesli ezt a fajta megoldást, kitűnik az irányzat jeles propagátorának, Klauss Sessarnak egyik tanulmányából „... a jóvátételt büntetés helyett és büntetésként egyaránt elfogadják, további – és ez igen lényeges – hogy a hagyományosan a büntetésnek

¹² Könnyű azt mondani, hogy a kérdés a bírói merlegelés körébe tartozik. Ám tudvalévő, hogy mennyire pontatlanok a legkülönbözőbb „hivatalos” vagyon- és keresetkimutatások. Holott a kiszabott napi tételek száma egyben kulcs a szabadságvesztés átváltoztatásához is, s így nagyobb figyelmet érdemelne. Megbukott ugyanis az 1961. évi Btk „behajtási” elve, a pénzbüntetést automatikusan szabadságvesztéssel alakítják át, a bíróság legfeljebb részletfizetési kedvezményt nyújthat. A kriminálpolitika élcsapata már a századforduló után azt követelte, hogy közmunkával kellene „ledolgoztatni” a meg nem fizetett pénzbüntetést.

¹³ Lásd erről részletesen *Morvai Krisztina: Meditáció a meditációról avagy gondolatok az elkövető és a sértett közötti konfliktus megoldásának új megközelítéséről című tanulmányát.* (Magyar Jog, 1989. 147–154. old.)!

tulajdonított szimbólikus funkciók ellátására is alkalmas, mint pl. a norma érvényességének a kinyilvánítására.

E gondolatsorral most befejezzük dolgozatunkat, mert úgy véljük, talán sikerült sokak számára nyilvánvalóvá tenni a történeti szemlélet hasznosságát.

Dr. Kabódi Csaba—dr. Mezey Barna

Felhasznált és ajánlott irodalom

Angyal Pál—Degré Miklós: Anyagi Büntetőjog. Pécs, 1917. (A Bűnügyi Szemle kiadása)

Békés Imre—Földvári József—Gáspár Gyula—Tokaji Géza: Magyar Büntetőjog (Általános Rész) BM. Könyvkiadó, 1980.

Czili Gyula: A pénzbüntetés kiszabásának egyes kérdései a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységében. Magyar Jog, 1984/5.

Finkegy Ferenc: A Magyar Büntetőjog Tankönyve. Bp., 1914. Grillkiadás.

Glaser István: Számítási módszerek a pénzbüntetés napi tételeinek végrehajtásánál. Magyar Jog, 1984/4.

Györgyi Kálmán: Büntetések és intézkedések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1984.

Györgyi Kálmán—Bárd Károly: A napi tételes pénzbüntetés. Acta Fac. Iur. et Pol. Tom. XXI. Bp., 1978.

Györgyi Kálmán—Bárd Károly: A pénzbüntetés és a kodifikáció. Jogtudományi Közlöny, 1978/1.

Györgyi Kálmán—Bárd Károly: A pénzbüntetés kiszabása és a súlyosítási tilalom. Magyar Jog, 1980/3.

Hajnik Imre: Egyetemes Európai Jogtörténet. Bp., 1899.

Hegedűs Géza: Anyagi Büntetőjog az árpád-házi királyok korában. B., 1935.

Kádár Miklós: Magyar Büntetőjog. Általános Rész. Tankönyvkiadó. Bp., 1953.

Meznerics Iván: A megyei büntető igazságszolgáltatás a 16–19. században. Sárkány Nyomda Rt. Bp., 1933.

Szabó Győző: Eljárási kérdések a pénzbüntetés alkalmazásával kapcsolatban. Magyar Jog, 1981/9.

Szabó Győző: A pénzbüntetés a gyakorlatban. Jogászszövetségi Értekezések. Magyar Jogász Szövetség. Bp., 1981.

Szabó Győző: A pénzbüntetés egy napi tételének megfelelő összeg megállapításánál figyelembe veendő körülmények és azok felderítése. Magyar Jog. 1981/7.

Szabó Győző: A pénzbüntetés egy napi tételének összegének meghatározása. Magyar Jog. 1981/8.

Szlemenics Pál: Fenyítő törvényszéki magyar törvény. Buda, 1836. (Magyar Kir. Egyetem Könyvnyomtató Intézete).

Szoika Emil: A földesúri bíráskodás az árpád-házi Magyarországon. Bp., 1944.